

DOMAĆINSTVA SRBIJE NA POČETKU TREĆEG MILENIJUMA - SOCIO-DEMOGRAFSKA ANALIZA

The Households of Serbia at the Dawn of Third Millennium - Socio-demographical Analysis

ABSTRACT Side by side with tumultuous social processes in the end of XXth century, great demographical changes have been taking place in Serbia, such as: the decline of nuptiality and fertility, postponement of family formation into older ages of life course of individuals, the rise of: extramarital births, as well as adolescent pregnancies and live births, the spread of one-parent households, particularly of lone mothers, and divorces. Besides that, the main feature of the demographic development of Serbia has been increased mobility of population, namely migrations of highly educated professionals to the West (»brain drain«) and forced migration of refugees and internally displaced persons to Serbia, as a consequence of armed conflicts in its surroundings and at Kosovo and Metohija. All the above-mentioned demographical changes caused the precomposition of households, as profound associations of population, where its biological and socio-economical reproductions take place.

The information of last census of population of Serbia in 2002 indicate that according to the features of family and households, Serbia has approached the countries of Central and Eastern Europe, that are forerunning in the process of post-socialistic transformation and European integrations. Common characteristics of all those countries are: decrease of universality and popularity of marriage, delay of childbearing, continuation of earlier demographic tendencies: of low natality, depopulation and aging of population. All those processes have contributed to the transformation of prevailing forms of households, i.e. decline of nuclear family units and the rise of single person households, households of aged persons, as well as single-parent ones. As to the Serbia, the demographic differences between its separate parts: Voivodina and central Serbia, have been fading for the first time in its history, owing to previous socio-demographic developments starting from the beginning of XXth century, as well as to the above actual ones, in the period between last two censuses.

KEY WORDS *households, Serbia, census, structures, delay of family formation, mortality, aging*

APSTRAKT Uporedo sa burnim društvenim kretanjima krajem XX veka, u Srbiji su se odvijale i velike demografske promene: pad bračnosti i fertiliteta, odlaganje formiranja bračno-porodičnih unija u kasnije godine života, porast vanbračnih rađanja, kao i maloletničkih trudnoća i živorođenja, širenje jednoroditeljskih porodičnih domaćinstava, posebno majki sa decom, uz blago povećanje razvoda. Demografski razvitak Srbije obeležili su, uz to, i povećana mobilnost stanovništva, migracije visokoobrazovanih stručnjaka ka Zapadu, i, posebno, veliki talasi imigracije izbeglica i raseljenih kao posledice ratnih sukoba u okruženju Srbije i na Kosovu i Metohiji. Navedene demografske promene dovele su do promena i u sastavu domaćinstava, kao osnovnih asocijacija stanovništva u okviru kojih se odvija njegova biološka i socio-ekonomska reprodukcija.

Podaci poslednjeg popisa stanovništva Srbije, iz 2002, pokazuju da se po osobinama domaćinstava i porodica, Srbija približila državama Centralne i Istočne Evrope, koje su u podmaklim fazama postsocijalističke transformacije i evropskih integracija. Svima njima je zajedničko opadanje univerzalnosti i popularnosti braka, odlaganje rađanja u kasnije godine, dalji pad nataliteta i nastavak odranije prisutnih tendencija starenja stanovništva. Ti procesi su uticali na promenu nekada preovlađujućih oblika porodičnih domaćinstava, naime opadanje broja porodica nuklearnog tipa, a porast samačkih, staračkih, kao i jednoroditeljskih porodica. U Srbiji je, pored toga, u poslednjem međupopisnom periodu, došlo do «topljenja» razlika u demografskom razvoju njenih užih teritorijalnih celina, Vojvodine i Centralne Srbije.

KLJUČNE REČI domaćinstvo, Srbija, popis, strukture, odlaganje formiranja porodice, mortalitet, starenje

Uvod

Predmet ovoga teksta je analiza domaćinstava na početku trećeg milenijuma, na osnovu podataka popisa stanovništva Republike Srbije iz 2002. godine. Proučavanje promena u veličini, sastavu i osnovnim obeležjima domaćinstava od izuzetnog je značaja, budući da je reč o asocijacijama stanovništva u okviru kojih se odvija kako njegova biološka, tako i socio-ekonomska reprodukcija.

Rušenje Berlinskog zida 1989. godine simbolično je označio slom socijalizma odnosno društvenog sistema komandno-planske privrede, što je u državama centralne, istočne Evrope i Balkana izazvalo seriju događaja na političkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom planu, sa pretežno negativnim predznakom (Milić, 1995) ali i krupnim demografskim posledicama. Bez namere da na ovom mestu ulazim u objašnjenja povezana sa društvenosistemskim promenama u periodu postsocijalističke transformacije, zadržaću se, samo u grubim crtama, na demografskom aspektu.

Sasvim koncizno, buran demografski razvitak u državama centralne i istočne Evrope na kraju XX veka ogleda se u sledećim trendovima: drastičan pad bračnosti¹ i fertiliteta, veliko odlaganje formiranja bračno-porodičnih unija u kasnije godine života², značajno povećanje izvanbračnih zajednica, posebno kohabitacija, skok izvanbračnih rađanja, kao i maloletničkih trudnoća i živorođenja, širenje jednoroditeljskih porodičnih domaćinstava, odranije prisutne visoke stope razvoda, kao i povećana mobilnost stanovništva, migracije visokoobrazovanih stručnjaka ka Zapadu.

Natalitet je u drastičnom padu u svim državama postsocijalističke transformacije. Najbolji komparativni pokazatelj je stopa ukupnog fertiliteta ili broj dece na 1 ženu, koja je u Srbiji (bez Kosova i Metohije) snižena do 1,5, a u drugim državama i do 1,2, što je daleko ispod nivoa potrebnog za prosto obnavljanje stanovništva³, kao posledica raspada socijalističkih društvenih sistema koji su bili izrazito pronatalistički, budući da su olakšavali ženama usklađivanje rada i roditeljstva.

Kontinuitet prethodnog, socijalističkog i sadašnjeg, postsocijalističkog perioda u demografskom razvitku ispoljen je u trendu produžavanja prosečnog životnog veka starih generacija, što je, uz nastavak tendencije nedovoljnog rađanja, produbilo *starenje stanovništva* sa svim nepovoljnim socijalnim, ekonomskim i inim posledicama.

Srbija (bez Kosova i Metohije) sledi navedene trendove, sa izuzetkom nižih nivoa razvoda i manje zastupljenosti alternativnih bračnih unija, što će se videti iz podataka koji slede u daljem delu teksta.

¹ Na početku postsocijalističke transformacije, u većini ovih zemalja brak je bio univerzalan i stabilan, što znači da je većina odraslog stanovništva živela u braku, model koji je poznati istorijski demograf Hajnal opisao kao istočnoevropski (Hajnal, 1965). Najbolji pokazatelji univerzalnosti braka su: stopa ukupne prve bračnosti (oko 0.9 i više), kao i niske prosečne godine sklapanja prvog braka, oko 23 godine za žene. Stopa ukupne prve bračnosti pokazuje kakva je verovatnoća da će lice tokom života sklopiti brak. Ukoliko je njena vrednost blizu jedinice, to se tumači tako da će svako lice tokom života verovatno sklopiti bar jedan brak.

² Stopa ukupne prve bračnosti značajno opada, posebno u periodu 1990-1995, a istovremeno, za veoma kratko vreme, drastično se povećavaju prosečne godine stupanja u prvi brak, za čitavih 2-3 godine. Odlaganje braka u kasnije godine života najintenzivnije je u Sloveniji i Češkoj Republici (3 i 2,9 godina respektivno).

³ Stopa ukupnog fertiliteta od 2,15 (dece po jednoj ženi) uzima se kao dovoljna za prostu reprodukciju stanovništva. Najdrastičniji pad stope ukupnog fertiliteta zabeležen je u periodu 1990-ih u bivšoj Istočnoj Nemačkoj od 0,88 dece po ženi.

1. Broj domaćinstava

Domaćinstvo se definiše kao skup lica koja zajedno stanuju i zajednički troše svoje prihode za podmirivanje osnovnih životnih potreba, dok je "porodica" krvno srodstvenička zajednica, koja se sastoji od bračnog para, ili od roditelja (oba ili jednog) i njihove dece (to je nuklearna porodica u sociološkom smislu). U suštini, reč je o dva različita pristupa u analizi iste društvene grupe: u prvom slučaju, težište je na socio-ekonomskoj reprodukciji, a u drugom na bio-socijalnoj. Razdvajanje porodice od domaćinstva⁴ nastalo je kao ishod modernizacijskog procesa izdvajanja proizvodne funkcije iz domaće grupe i dalje socijalizacije njenih drugih funkcija (obrazovanja, vaspitanja, zaštite, brige o zdravlju i sl.), što je, dakle, omogućilo osamostaljivanje užeg, porodičnog jezgra.

Iskustvenu evidenciju o domaćinstvima možemo formirati od davne 1921. godine, ali ćemo se u ovom radu ograničiti na period od 1948-2002, zbog toga što je tek u popisima nakon Drugog svetskog rata usvojena jednoznačna gore izneta definicija domaćinstva⁵. Pod domaćinstvom se »smatra i kolektivno domaćinstvo, tj. domaćinstvo sastavljeno od lica koja žive u ustanovama za trajno zbrinjavanje dece i odraslih, u manastirima ili samostanima, u bolnicama za smeštaj neizlečivih bolesnika i slično« (RZS Srbije, 2004: 7).

Kao što se vidi iz tabele 1, u pedesetogšnjem intervalu, od završetka Drugog svetskog rata, broj domaćinstava se u središnjem delu Srbije udvostručio, dok je porast broja domaćinstava u Vojvodini bio upola manji⁶. Najveći porast broja domaćinstava beleži se u periodu 1953-61. Nakon tog perioda, u narednom desetogodišnjem periodu 1961-1971, porast je bio nešto umereniji, ali još uvek

---

⁴ Domaćinstva su bila predmet statističkog praćenja od početka ovoga veka, kao i u svim posleratnim popisima stanovništva, i to u svojstvu osnovnog obeležja. Porodica se, međutim, prati od popisa 1953. godine, i to kao jedinica izvedena iz domaćinstva.

U dugom premodernom periodu, pre uspostavljanja nezavisne srpske države u XIX veku, malobrojni sačuvani istorijski dokumenti (vladarske povelje, manastirske hrisovulje, Dušanov Zakonik, defteri ili popisi carskih feudalnih poseda u doba Turske vladavine – registruju *domove ili kuće* kao pojam koji se odnosio na domaća udruženja članova, a zapravo se pod njima obuhvata samo deo ovih zajednica, tj. starešina i odrasli, punoletni muškarci (kao nosioci poreskih i vojnih obaveza), dok su supruge, ćerke, maloletna deca i stari, izuzeti. Više o tome videti u: Bobić, M. (2001).

⁵ U popisima pre rata (1921. i 1931.) upotrebljavana je šira definicija koja je obuhvatala sva lica koja zajedno stanuju (kriterijum stanovanja), pa su u sastav domaćinstva ulazili: posluga, šegrti, podstanari i sl., što onda bitno određuje brojnost, prosečnu veličinu i sastav ovih unija (Radivojević, 1995).

⁶ Popisom 2002. godine nije obuhvaćeno Kosovo i Metohija, zbog toga što je nakon bombardovanja od strane NATO-a, 1999. ta teritorija stavljena pod upravu međunarodnih snaga, tako da se analizirani podaci odnose na Centralnu Srbiju i Vojvodinu, bez Kosova i Metohije.

izražen, da bi u narednim decenijama došlo do stagnacije, posebno u intervalu 1981-1991, kada je porast iznosio svega 4% u centralnoj Srbiji, odnosno 1% u Vojvodini.

Tabela 1. Ukupan broj i prosečno godišnje povećanje broja domaćinstava, Srbija, 1948-2002 (u hiljadama)

Godine/period	Centralna Srbija	
	Srbija	Vojvodina
1948	916	454
1953	1005	485
1961	1216	561
1971	1446	614
1981	1662	678
1991	1723	685
2002	1811	710
	Prosečno godišnje povećanje	
1948/1953	17,8	6,2
1953/1961	26,4	9,5
1961/1971	23,0	5,3
1971/1981	21,6	6,4
1981/1991	6,1	0,7
2002/1991	8,8	2,5

Izvor: izračunato na osnovu popisa odgovarajućih godina, SZS i RZS

Porast broja domaćinstava bio je intenzivniji od porasta broja stanovništva (tabela 2) što je posledica modernizacijskih promena koje su se u Srbiji odvijale veoma intenzivno nakon završetka Drugog svetskog rata. Reč je o procesima industrijalizacije i urbanizacije, intenzivnim posleratnim imigracijama iz manje razvijenih republika nekadašnje zajedničke države (posebno posleratna kolonizacija Vojvodine), ali i na kraćim relacijama selo-grad, zatim procesima usitnjavanja porodice, tj. deobama tradicionalnih proširenih porodica na uže celine.

Tendencija bržeg porasta broja domaćinstava u odnosu na broj stanovnika prisutna je u svim međupopisnim periodima, s tim što je u poslednjoj deceniji XX veka ova razlika u slučaju Vojvodine gotovo eliminisana (broj stanovnika povećao se za 3,1%, a domaćinstava za 3,6%), dok se u centralnoj Srbiji dogodio obrnuti fenomen, opadanje broja stanovnika (za 2,5%) bilo je praćeno blagim povećanjem broja domaćinstava (za 4,5%), što je posledica kontinuiranih migracija na relaciji

selo-grad ali i priliva velikog broja izbeglica i raseljenih lica (prema podacima popisa iz 2002. oko 380.000 lica), posebno u Vojvodini.

Tabela 2. Indeksi porasta broja stanovnika i broja domaćinstava, Srbija, 1948-2002

Stanovništvo		
Godina	Centralna Srbija	Vojvodina
1953/1948	107,4	103,5
1961/1953	108,1	109,2
1971/1961	108,9	105,3
1981/1971	108,5	104,2
1991/1981	102,0	99,0
2002/1991	97,5	103,1
2002/1948	139,5	127,9
Domaćinstva		
1953/1948	109,7	106,7
1961/1953	121,0	115,7
1971/1961	119,0	109,4
1981/1971	114,9	110,6
1991/1981	104,3	101,0
2002/1991	105,1	103,6
2002/1948	197,7	156,3

Izvor: izračunato na osnovu popisa odgovarajućih godina, SZS, RZS

2. Veličina domaćinstva

U posmatranom periodu u Srbiji je prosečna veličina domaćinstva smanjena za jedno lice. Obim domaćinstva izrazito je smanjen u Centralnoj Srbiji, za 1,5 lica, dok je u slučaju Vojvodine taj trend bio nešto blaži - sa 3,6 na 2,9 članova ili za 0,7 lica (tabela 3). Očigledno se proces sužavanja domaćinstva u centralnoj Srbiji odvijao znatno intenzivnije, što se može razumeti u kontekstu izraženijih procesa deagrarizacije i urbanizacije, praćenih intenzivnijim unutrašnjim migracijama na relaciji selo-grad, a što je sve bilo praćeno ubrzanom srodničkom transformacijom.

Tabela 3. Prosečan broj članova domaćinstva, Srbija, 1948-2002

	Centralna Srbija	Vojvodina
1948	4,5	3,6
1953	4,4	3,5
1961	4,0	3,3
1971	3,6	3,2
1981	3,4	3,0
1991	3,4	2,9
2002	3,0	2,9

Izvor: kao za tabelu 1.

Kao što se iz gornje tabele može videti, 2002. godine prosečno domaćinstvo centralne Srbije izjednačilo se sa vojvođanskim, što znači da su na oba područja preovladale domaće zajednice koje se, po svom obimu, približavaju unijama iz razvijenijih, postindustrijskih država (tabela 4). Dakako, reč je o samo formalnoj sličnosti, budući da je veličina domaćinstava u Srbiji u većoj meri nastala pod uticajem delovanja eksternih činilaca, demografskih i društvenih, a manje je izraz slobodnog izbora pojedinaca, odnosno modernog individualizovanog životnog stila.

Tabela 4. Prosečna veličina domaćinstva u izabranim državama, 2001.

Austrija	2,4	Norveška	2,2
Belgija	2,4	Poljska	3,1
Estonija	2,4	Portugalija	3,0
Finska	2,1	Rumunija	2,8
Francuska	2,4	Ruska Federacija	2,8
Nemačka	2,2	SAD	2,6
Grčka	2,6	Slovenija	3,1
Mađarska	2,6	Španija	2,9
Irska	3,0	Švedska	2,9
Italija	2,6	Turska	4,6
Luksemburg	2,5	Ukrajina	3,2
Holandija	2,3	V. Britanija	2,3

Izvor: Statistički godišnjak Ekonomske Komisije za Evropu, 2005.

Tokom posmatranog perioda, evidentna je promena u pravcu povećanja udela domaćinstava sa manjim brojem članova (do 4), odnosno smanjenja domaćinstava sa većim brojem (preko 5), (tabela 5). U 2002. godini svako peto domaćinstvo u Srbiji je jednočlano ili tročlano, a svako četvrto je dvočlano. U poslednjem međupopisnom periodu porastao je udeo jednočlanih domaćinstava, dok su sve ostale kategorije u padu ili na istom nivou. Primetno je, takođe, da su samačka domaćinstva u Vojvodini konstantno izraženija u odnosu na udeo istih u centralnoj Srbiji.

Tabela 5. Struktura domaćinstva prema broju članova, Srbija, 1948-2002.

	Godina	Broj članova domaćinstva					
		1	2	3	4	5-6	7 i više
Centralna Srbija	1948	11,5	12,5	13,7	15,8	26,8	19,7
	1981	13,3	19,9	21,0	23,9	16,9	5,0
	1991	14,0	22,1	18,9	24,0	16,7	4,2
	2002	19,6	24,5	18,8	21,1	13,4	2,6
Vojvodina	1948	13,3	20,7	19,9	17,8	19,9	8,6
	1981	16,4	24,7	22,7	23,5	10,9	1,7
	1991	17,9	25,9	20,3	23,8	10,6	1,4
	2002	21,1	25,5	19,7	21,7	10,6	1,4

Izvor: izračunato na osnovu podataka popisa, odgovarajućih godina

Kako se mogu razumeti aktuelne promene unutar domaćinstava Srbije? Da li se na međupopisni interval 1991-2002. mogu primenjivati objašnjenja povezana paradigmom modernizacije, koja su važila u analizama prethodnih međupopisnih intervala (do 1991), a koja se, u najkraćem, mogu sumirati na sledeći način: »Na ovo obeležje (*promene u veličini domaćinstava - prim. M. B.*) utiču i promene u bračnom ponašanju, pre svega razvodi brakova, kao i model napuštanja roditeljskog domaćinstva. Naime, u savremenom društvu česta je praksa zasnivanja samačkog domaćinstva u periodu koji prethodi formiranju porodice ili nakon razvoda braka« (Petrović, 1995: 274).

Ako je i bilo ovakvih pomaka do 1990-ih, te tendencije su tokom ove decenije zaustavljene ili grubo presečene. Većina mladih ne samo da nije imala uslove za osamostaljivanje od roditelja pre zasnivanja braka, već su počeli i da odustaju od same ideje braka i rađanja, a veliki broj njih se iselio u inostranstvo (Bobić, 2003; Tomanović, Ignjatović, 2004; Milić, et al, 2004).

Veličina domaćinstva varira zavisno od tipa, tj. od toga da li je reč o poljoprivrednom ili nepoljoprivrednom (tabele 6 i 7). Zbog nešto sporije transformacije srodničkog sastava, poljoprivredna domaćinstva, po pravilu, imaju nešto veći broj članova, tj. složenijeg su sastava. Pa ipak, već u podacima popisa iz 1981. registruje se povećanje zastupljenosti manjih zajednica (jednočlanih i dvočlanih) u poljoprivrednim domaćinstvima, što je bilo prirodnije očekivati za nepoljoprivredni tip, a što je verovatno posledica velikih migracija mladog stanovništva u gradove, tj. procesa deagrarijacije. U kasnijim godinama uspostavljaju se očekivani odnosi u razmeštaju jednočlanih domaćinstava, s tim što dvočlana domaćinstva i dalje zadržavaju prevagu unutar poljoprivrednih. Razlog tome verovatno treba potražiti u »praznjenju sela«, tj. činjenici da na seoskom gazdinstvu žive ostareli roditelji, bez mlađih potomaka.

Tabela 6. Struktura domaćinstava po broju članova prema tipu domaćinstva (poljoprivredna i nepoljoprivredna), centralna Srbija i Vojvodina, 2002.

	Tip domaćinstava	Domaćinstva prema broju članova					
		1	2	3	4	5-6	7 i više
Centralna Srbija	poljoprivredna	25,4	36,7	26,0	22,0	49,6	68,0
	nepoljoprivredna	74,6	63,3	74,0	78,0	51,4	32,0
	ukupno	100	100	100	100	100	100
Vojvodina	poljoprivredna	19,4	19,4	27,1	26,9	40,2	44,3
	nepoljoprivredna	80,6	67,8	72,9	73,1	59,8	55,7
	ukupno	100	100	100	100	100	100

Izvor: Kao za tabelu 1.

Na početku novog milenijuma u centralnoj Srbiji i Vojvodini najveći broj stanovnika živi u nepoljoprivrednim domaćinstvima (tabela 6). Poljoprivredna domaćinstva čine većinu samo među domaćinstvima koja broje više od 7 članova, i to samo u centralnoj Srbiji. U svim ostalim kategorijama domaćinstva, poljoprivredna domaćinstva su u manjini, s tim što je njihov nivo viši u centralnoj Srbiji nego u Vojvodini. Takođe, u Vojvodini se uočava pravilnost da sa porastom obima domaćinstva raste i učestalost poljoprivrednih domaćinstava, dok to u centralnoj Srbiji nije slučaj. U centralnoj Srbiji, poljoprivredna domaćinstva su znatno zastupljenija kod dvočlanih, pa i jednočlanih, dok su kod četvoročlanih podzastupljenija. U centralnoj Srbiji je takođe viši udeo poljoprivrednih domaćinstava, kod unija sa 5 i više članova.

Ove razlike u subpopulacijama centralne Srbije i Vojvodine verovatno su posledica podmaklog procesa starenja srbijanskih sela, kao i višeg stepena urbanizovanosti Vojvodine.

Ako se posmatra longitudinalno, u periodu od tri decenije unazad, vidi se da u centralnoj Srbiji najveći rast beleže jednočlana poljoprivredna domaćinstva, sa 8,1% na 15,6%, ili za 100% (tabela 7). Iza njih slede dvočlana poljoprivredna domaćinstva, koja su povećana za 50% (sa 19,7 na 28,2%). Istovremeno su opadala četvoročlana i višečlana domaćinstva (preko 7 članova). U Vojvodini su promene manje izrazite. Tokom posmatranog perioda, nešto je povećana zastupljenost jednočlanih poljoprivrednih domaćinstava, a smanjena prevalenca tročlanih, dok su ostale kategorije uglavnom zadržale relativnu učestalost.

Tabela 7. Struktura poljoprivrednih i nepoljoprivrednih domaćinstava po broju članova - Centralna Srbija i Vojvodina, 1971-2002.

			Broj članova domaćinstva					
			1	2	3	4	5-6	7 i više
Centralna Srbija								
1971	Poljoprivredna		8,1	19,7	14,9	17,1	14,2	11,8
	Nepoljoprivredna		16,0	15,8	22,9	23,5	22,9	4,7
1981	Poljoprivredna		14,5	31,9	15,1	12,9	19,1	6,4
	Nepoljoprivredna		13,0	17,6	22,1	26,1	16,4	4,8
1991	Poljoprivredna		10,3	24,9	15,9	16,9	24,4	7,6
	Nepoljoprivredna		16,7	20,3	21,1	29,1	11,2	1,5
2002	Poljoprivredna		15,6	28,2	15,3	14,5	20,8	5,6
	Nepoljoprivredna		21,5	22,8	20,4	24,2	9,9	1,2
Vojvodina								
1971	Poljoprivredna		11,2	27,1	20,3	20,9	16,9	3,6
	Nepoljoprivredna		16,0	20,9	25,2	22,9	12,9	2,2
1981	Poljoprivredna		18,2	39,6	17,1	13,6	10,2	1,4
	Nepoljoprivredna		16,2	22,5	23,6	25,0	11,0	1,8
1991	Poljoprivredna		13,1	29,4	19,4	21,2	14,8	2,1
	Nepoljoprivredna		20,9	23,8	20,9	25,4	8,1	0,9
2002	Poljoprivredna		14,4	28,9	18,8	20,5	15,1	2,2
	Nepoljoprivredna		23,8	24,1	20,0	22,1	8,9	1,1

Izvor: Kao za tabelu 1.

Unutar grupacije nepoljoprivrednih domaćinstava, u centralnoj Srbiji i Vojvodini najizraženiji je porast jednočlanih i dvočlanih (sa 16,0 i 15,8 na 23,8 i 24,1, odnosno sa 16,0 i 20,9 na 23,8 i 24,1 respektivno). Sve ostale forme nepoljoprivrednih višečlanih domaćinstava su u padu, što je, svakako, posledica opadanja nataliteta, starenja stanovništva i nuklearizacije porodice, tj. opadanja udela proširenih i složenih domaćinstava.

Veličina domaćinstva izražena prosečnim brojem članova zavisi i od tipa naselja (tabela 8). Na osnovu podataka popisa u kojima je ovo obeležje bilo moguće pratiti, vidi se da su ranije (1961) gradska naselja, po pravilu, imala domaćinstva sa manjim brojem članova. Međutim, od 1991. godine ova se razlika ublažava zbog opadanja prosečne veličine domaćinstava u seoskim naseljima. U Vojvodini je prosečno domaćinstvo 1991. godine dostiglo isti obim na selu i u gradu. Ova tendencija je očigledno nastavljena, tako da se slična situacija ispoljila i u popisu 2002. U centralnoj Srbiji još uvek opstaje nešto veće domaćinstvo u izvangradskim naseljima, što je, verovatno, posledica još uvek značajnog prisustva domaćinstava mešovite ekonomije, čiji članovi kombinuju rad u poljoprivredi (roditelji) i u obližnjim gradovima (njihovi potomci), a što je i odraz usporene urbanizacije.

Tabela 8. Prosečan broj članova domaćinstva, u gradskim i ostalim naseljima, Srbija, 1961-2002.

Godina	Cen. Srbija	Vojvodina
Gradska		
1961	2,9	3,0
1981	3,1	2,9
1991	3,1	2,9
2002	2,9	2,8
Ostala		
1961	4,6	3,5
1981	3,9	3,1
1991	3,4	3,0
2002	3,2	2,9

Izvor: kao za tabelu 1.

Veliki urbani centri centralne Srbije i Vojvodine, recimo Beograd, Novi Sad, Subotica i drugi, prednjačili su u uvođenju novih vrednosnih modela ponašanja, vezanih za nuklearizaciju porodičnog jezgra, kao i opadanje poželjnog broja dece u porodici, menjanje odnosa u braku i prema braku, pod uticajem povećane radne aktivnosti žena/majki, ali i u uslovima permanentnog povećavanja ekonomskog

standarda i jačanja mera socijalne zaštite sve do kraja 1980-ih godina. Na drugoj strani, demografski uslov, produžavanje srednje očekivanog trajanja života, uz sve gore iznete promene porodične veličine i sastava, zatim proces starenja stanovništva, uticali su na to da u savremenim visokourbanizovanim društvima konstantno raste udeo jednočlanih, pre svih, samačkih – staračkih – domaćinstava, a smanjuje udeo četveročlanih i većih. U najrazvijenijim evropskim zemljama udeo samačkih i dvočlanih domaćinstava iznosi oko 50%, a u nekim gradovima čak i jednočlana domaćinstva postižu takav nivo (Petrović, 1995).

3. Osnovne strukture domaćinstava

Promene u prosečnoj veličini domaćinstava odražavaju strukturne transformacije u porodičnom sastavu, u pravcu opadanja klasičnih formi potpunih porodica, roditelja i dece. Informacije o porodicama mogu se pratiti od 1953. godine, ali su, zbog razlika u klasifikacijama prikupljenih podataka, upoređenja moguća za period 1961-2002, odnosno od 1961-1981. Naime, popis 1971. pruža samo osnovne podatke o broju domaćinstava, a popis 1981. samo o broju i nekim porodičnim karakteristikama domaćinstava u celini. Tek popisi 1991. i 2002. pružaju iscrpnije podatke o osnovnim demografskim i socio-ekonomskim osobinama domaćinstava, s tim, što treba imati u vidu, da je u poslednjem popisu došlo do promene u metodologiji beleženja stalnog stanovništva sa do tada prisutnog *de facto* na koncepciju *de iure*.⁷

Sve negde do kraja 1960-ih godina u razvijenim državama Zapada apsolutnu prevlast imalo je nuklearno urbano porodično domaćinstvo, sastavljeno od bračnog para i njihove dece. Od početka sedamdesetih godina, nakon svetske naftne krize, koja je izazvala poremećaje u funkcionisanju razvijenih kapitalističkih privreda, primećuje se dalje sužavanje nuklearne grupe, opadanje fertiliteta i usvajanje norme samo jednog deteta, ali i porast samačkih domaćinstava, domaćinstava parova koji nisu venčani, jednoroditeljskih, staračkih i sl. Prema tome, porodična domaćinstva su već nekoliko decenija u postepenom padu, uz veliku šarolikost stilova privatnog života, predbračnih, bračnih i postrazvodnih unija.

Zbog specifičnosti veoma usporene postsocijalističke transformacije srbijanskog društva, navedene tendencije se ispoljavaju u nešto skromnijem obimu,

⁷ *De iure* koncepcija popisivanja obuhvata celokupno stanovništvo zemlje koje u momentu registrovanja ima prijavljeno stalno mesto boravka/prebivališta, pa su time uključena lica koja se nalaze izvan zemlje, bez obzira na dužinu boravka u inostranstvu. *De facto* metod uključuje samo lica koja žive u zemlji najmanje 1 godinu, tako da u stalno stanovništvo ulaze i strani državljani, članovi diplomatskog kora, članovi njihovih porodica, migranti, izbeglice i sl. Većina evropskih zemalja usvojila je koncept *de facto* (Penev, 1999a).

uz još uvek prisutna proširena porodična domaćinstva i gotovo potpuno odsustvo alternativnih formi (izvanbračnih unija).

3.1. Porodični sastav domaćinstava Srbije

Porodična domaćinstva su i dalje preovlađujuća forma privatnog života u Srbiji, čineći 78% svih, s tim da se beleži njihovo opadanje, posebno u poslednjem međupopisnom razdoblju (tabela 9).

Tabela 9. Porodični sastav domaćinstava, Srbija, 1961-2002.

	Godina	Porodična	Neporodična		
Centralna Srbija	1961	85,3	14,7	13,1	1,6
	1971	85,2	14,8	13,4	1,3
	1981	85,3	14,7	13,3	1,4
	1991	84,3	15,7	14,1	1,6
	2002	78,7	21,3	19,6	1,7
Vojvodina	1961	84,6	15,4	14,1	1,3
	1971	84,3	15,7	14,4	1,3
	1981	82,0	18,0	16,4	1,6
	1991	80,5	19,5	17,9	1,5
	2002	77,3	22,7	21,1	1,6

Izvor: Kao za tabelu 1.

Grupacija neporodičnih domaćinstava je u porastu, tako da je 2002. godine svako peto domaćinstvo neporodično. Kao što se moglo i očekivati, najbrojnija od njih su samačka, tačnije skoro svako peto domaćinstvo u Srbiji je u ovoj kategoriji, što je svakako posledica starenja stanovništva i dugotrajnog opadanja fertiliteta.

U odsustvu preciznijih podataka o udelima alternativnih formi domaćinstava (kohabitacija), u literaturi se, kao njihov indikator, koristi udeo neporodičnih višečlanih domaćinstava. Veoma niska zastupljenost ovih formi (u koje spadaju i druga kolektivna domaćinstva) svedoči o niskoj prevalenciji kohabitacija, odnosno o usporenoj postindustrijskoj individualizaciji životnih stilova («drugoj demografskoj tranziciji»), (Bobić, 2004).

Sužavanje srodničkog sastava ispoljava se i u tendenciji svodenja domaćinstava na jednorodnične unije (tabela 10), koje u 2002. godini čine oko 90%. Taj proces je nešto izraženiji u središnjem delu Republike, što je logično, s obzirom da je na početku posmatranog perioda, 1961. godine, udeo ovih unija bio za 17% veći nego u Vojvodini. U Srbiji je, kao posledica usporene modernizacije i

postsocijalističke transformacije tokom 1990-ih, u velikoj meri još prisutna i jedna predmoderna forma – višeporodična domaćinstva⁸, čitavih 12,7%, ili svako osmo domaćinstvo! Ipak treba napomenuti da je ova forma konstantno u opadanju, posebno u centralnom delu Republike, gde je u navedenom vremenu prepolovljena, sa 24,0% na 12,7%.

Tabela 10. Porodična domaćinstva prema broju porodica, Srbija, 1961-2002.

	Godina	Jednoporodična	Višeporodična
Centralna Srbija	1961	76,0	24,0
	1971	80,7	19,3
	1991	82,8	17,2
	2002	87,3	12,7
Vojvodina	1961	90,3	9,7
	1971	91,2	8,8
	1991	91,7	8,3
	2002	91,9	8,1

Izvor: Kao za tabelu 1.

Tabela 11. Struktura porodica prema sastavu, Srbija, 1961-2002. (u%)

	Godina	Bračni par bez dece	Bračni par sa decom	Majka sa decom	Otac sa decom
Centralna Srbija	1961	28,2	61,6	8,3	1,8
	1971	29,1	62,4	6,9	1,7
	1981	31,3	59,3	6,9	2,5
	1991	33,4	56,7	7,5	2,4
	2002	28,8	55,8	12,1	3,3
Vojvodina	1961	29,3	60,1	9,0	1,5
	1971	28,4	61,2	8,1	2,3
	1981	30,6	60,1	7,6	1,7
	1991	31,9	57,3	8,6	2,2
	2002	28,4	56,8	11,9	2,9

Izvor: Kao za tabelu 1.

⁸ Iako ih zvanična statistika podvodi pod jedinstven pojam «višeporodičnog domaćinstva», pod njim se podrazumevaju različite forme: proširene porodice (jedan ili oba roditelja sa odraslim detetom i njegovom porodicom, ili roditelji sa detetom koje nije sklopilo brak i drugim koje ima svoju porodicu, ili dva brata ili brat i sestra od kojih jedno ili oba (oboje) imaju porodice i sl.

U sastavu porodičnih domaćinstava još prevladavaju klasične nuklearne forme potpunih porodica, bračnog para sa decom, oko 56% (tabela 11). Ipak, kada se posmatra duže vremensko razdoblje, vidi se da su i ove unije u opadanju. Iza njih slede porodice bračnog para bez dece, u kojima živi 1/3 stanovništva (ostareli bračni parovi sa odraslom decom koja su napustila domaćinstvo, zatim parovi koji su još bez dece i sl).

Podatak o udelu samohranih majki sa decom – 12% – zaslužuje, međutim, posebnu pažnju. Tokom 1990-ih godina, ova kategorija je u Srbiji porasla za oko 50%! Ako se zna da je stopa divorcijaliteta u Srbiji već nekoliko decenija niska, sa sasvim blagim povećanjem krajem 1990-ih, onda se ovako veliki skok jednoroditeljskih porodica duguje nekom drugom činiocu! Po mom mišljenju, odgovor leži u *povećanom mortalitetu sredovečnih generacija*, i to posebno muškaraca (od 35-54 g.), u periodu društvene transformacije, tj. rasula (Penev, 1999, 2003; Philipov D. and Dorbritz, J., 2003; Szivos, P. Guidici, C., 2004). Razlozi su brojni: pogibije muškaraca u ratnim sukobima u okruženju, porast ubistava i samoubistava, nesrećnih slučajeva, povećano obolevanje od neoplazmi (kancera) i kardiovaskularnih oboljenja. To su ujedno i generacije koje su u najvećoj meri bile, i do danas ostale, izložene udarima tranzicionog šoka i prolongiranog društvenog stresa, što se odrazilo i na pogoršanje njihovog zdravstvenog stanja usled loše ishrane, nezdravog načina života (odsustva fizičkih, rekreativnih aktivnosti, loše strukture ishrane), uz veliku konzumaciju alkohola, pušenje itd. Taj izražen i masivan mortalitet je, svakako, pored ostalog, doprineo i velikom povećanju nasilnog rasformiranja porodica, tj. skoku jednoroditeljskih porodica, udovica sa decom. Pored toga, na porast ove kategorije uticalo je i blago povećanje razvoda braka, što se vidi iz tabele 12.

Tabela 12. Opšta stopa razvoda braka, centralna Srbija i Vojvodina, 1971-2001.

	1971	1981	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2002
Centralna Srbija	1,2	1,1	0,9	0,9	0,9	0,7	0,8	1,0	1,4
Vojvodina	1,8	1,6	1,3	0,8	1,1	1,1	0,9	1,2	1,2

Izvor: kao za tabelu 1.

Na porast jednoroditeljskih porodica majki sa decom u Srbiji uticao je i *značajan skok rađanja izvan braka*, koje je registrovano tokom 1990-ih godina (tabela 13). Iz podataka se vidi da se u Srbiji, na početku XXI veka, *svako peto dete* rađa od strane nevenčanih majki!

Tabela 13. Udeo dece rodene izvan braka, centralna Srbija i Vojvodina, 1991, 1997, 1999, 2001.

Godina	Centralna Srbija	Vojvodina
1991	13,5	13,9
1997	18,8	18,8
1999	19,7	21,5
2001	20,2	21,2

Izvor: Statistički godišnjak Srbije i Crne Gore, 2003.

3.2. Starosna struktura članova domaćinstva

Tendencija dugotrajnog, sekularnog pada fertiliteta⁹ ogleda se i u starosnim obeležjima domaćinstava, demografskom obeležju koje je, kao i veličina domaćinstva, pretrpelo najveće promene. Demografski preobražaj karakterističan za populacije u posttranzicionoj fazi razvitka ogleda se u postepenom opadanju broja dece u porodici, odnosno starenju stanovništva, izraženom porastom udela lica starijih od 65 godina (tabela 14). Ove promene imaju velike reperkusije na biološku reprodukciju i ekonomsku aktivnost članova (Radivojević, 1995).

Od ukupnog broja domaćinstava u Srbiji, 2002. godine 85% bilo je bez dece predškolskog uzrasta (do 7 godina), kategorija koja je od 1991. u porastu, posebno u centralnoj Srbiji. Među domaćinstvima koja imaju decu staru do 7 godina, u 2002. najviše je onih koja imaju samo jedno takvo dete, naime svako deseto. Decu školoobaveznog uzrasta ima oko 20 % domaćinstava u Republici, a od toga samo jedno dete te starosti živi u svakom osmom domaćinstvu. Oko 1/3 svih domaćinstava u Republici i njenim regionalnim celinama ima članove stare od 15 do 27 godina, i to najviše po jednog (svako peto), a duplo manje ih je sa 2 takva člana. Značaj ove starosne skupine, čija je brojnost u blagom opadanju od 1991, izražen je, zbog njenih budućih reproduktivnih i radno aktivnih potencijala i strategija, posebno u društvu koje je suočeno i sa izraženim problemom emigracije mladih, visokoobrazovanih stručnjaka.

Jedino je grupa domaćinstava sa licima starijim od 65 godina u porastu tokom poslednjeg međupopisnog razdoblja. Svako četvrto domaćinstvo, kako u Republici, tako i u njenim delovima, ima po jedno staro lice, a svako deseto po dva takva člana. Imajući u vidu podatke iz tabele 10 o porodičnom sastavu domaćinstava, iz koje se vidi da dominiraju nuklearna, onda se može zaključiti da velika većina ovih lica žive sama, a manji broj njih u domaćinstvima sa svojom odraslom decom.

⁹ Srkinje ne obezbeđuju prostu reprodukciju sopstvene nacije još od starijih generacija, rođenih nakon Prvog svetskog rata (Penev, 1995).

Tabela 14. Struktura domaćinstava prema broju članova određenog uzrasta, Srbija, 1991, 2002 (u%)

Centralna Srbija	1991	2002
Bez dece do 7 godina	79,7	84,8
1 dete do 7 godina	13,9	11,0
2 dece do 7 godina	5,8	3,8
3 i više	0,6	0,4
Bez članova od 7 do 14 godina	74,6	80,2
1 član od 7 do 14 godina	16,6	13,1
2 člana od 7-14 godina	8,0	6,0
3 i više	0,8	0,6
Bez članova od 15 do 27 godina	60,5	63,7
1 član od 15 do 27 godina	25,3	21,8
2 člana od 15 do 27 godina	12,4	12,9
3 i više	1,8	1,6
Bez članova starih 65 i više	70,6	61,3
1 član star 65 i više godina	21,1	26,8
2 člana stara 65 godina	8,0	11,7
3 i više	0,2	0,3
Vojvodina		
Bez dece do 7 godina	81,2	85,3
1 dete do 7 godina	13,5	10,9
2 dece do 7 godina	4,9	3,4
3 i više	0,5	0,4
Bez članova od 7 do 14 godina	76,4	80,4
1 član od 7 do 14 godina	16,2	13,5
2 član od 7-14 godina	6,9	5,5
3 i više	0,5	0,5
Bez članova od 15 do 27 godina	64,1	64,0
1 član od 15 do 27 godina	24,0	22,3
2 člana od 15 do 27 godina	10,7	12,4
3 i više	1,2	1,3
Bez članova starih 65 i više	72,6	65,4
1 član star 65 i više godina	20,5	25,4
2 člana stara 65 godina	6,8	9,0
3 i više	0,1	0,1

Izvor: Kao za tabelu 1.

3.2.1. Staračka domaćinstva

Zbog izraženog pada prirodnog priraštaja stanovništva, naročito tokom poslednje decenije, populacija Srbije je, sa prosečnom starošću od preko 40 godina, dospela u sam vrh najstarijih svetskih populacija. Samim tim prirodno se nametnula potreba da se staračka domaćinstva izdvoje kao poseban predmet analize.

Pod staračkim domaćinstvima podrazumevaju se sva ona domaćinstva čiji su članovi stariji od 65 godina (Stanković i Kostić, 2005). Prema podacima poslednjeg popisa, broj staračkih domaćinstava u Republici iznosi preko 435 hiljada ili 17,3% svih, što znači da je svako šesto domaćinstvo staračko (tabela 15). Dakako, njihova zastupljenost je viša u seoskim nego u gradskim sredinama zbog višedecenijskog procesa deagrarizacije, kontinuiranog migracionog egzodusa, poremećaja starosno-polnog sastava seoske populacije i opadanja nataliteta. Ova disproporcija selo-grad naročito se ispoljila na prostoru centralne Srbije, gde je svako peto domaćinstvo u ostalim (seoskim) naseljima – staračko, dok je u Vojvodini ona nešto umerenija.

Tabela 15. Broj staračkih domaćinstava i njihov udeo u ukupnom broju domaćinstava, prema tipu naselja, 2002.

	Tip naselja	Ukupno	Staračka domaćinstva	%
Centralna Srbija	Ukupno	1811233	311961	17,2
	Gradska	1069929	154939	14,5
	Ostala	741304	157022	21,2
Vojvodina	Ukupno	709957	123530	17,4
	Gradska	411375	67044	16,3
	Ostala	298582	56486	18,9

Izvor: Stanković V. i Kostić M, (2005: 2).

Struktura staračkih domaćinstava prema broju članova (tabela 16) pokazuje da je najveći broj ovih domaćinstava *jednočlano*, čak 2/3, iza kojih slede dvočlana sa 38,1%. Udeo tročlanih i višečlanih je zanemarljiv, ispod 1% (0,6%).

Ako se pogleda podatak o ukupnom broju samačkih domaćinstava u Srbiji na osnovu poslednjeg popisa (504775), vidi se da je više od polovine u kategoriji staračkih tj 52,8% (266613). Među dvočlanim domaćinstvima njihov udeo je upola manji, tj. 26,6%, ali još veoma visok, budući da je svako četvrto dvočlano domaćinstvo sačinjeno od starih ljudi.

Tabela 16. Staračka domaćinstva prema broju članova i tipu naselja, Srbija, 2002.

	Tip naselja	Ukupno	Broj članova domaćinstva		
			1	2	3 i više
Centralna Srbija	Ukupno	311961	187215	122613	2133
	Gradska	154939	98647	55776	516
	Ostala	157022	88568	66837	1617
Vojvodina	Ukupno	123530	79398	43501	631
	Gradska	67044	43837	22918	289
	Ostala	56486	35561	20583	342
(U%)					
	Tip naselja	Ukupno	Broj članova domaćinstva		
			1	2	3 i više
Centralna Srbija	Ukupno	100,0	60,0	39,3	0,7
	Gradska	100,0	63,7	36,0	0,3
	Ostala	100,0	56,4	42,6	1,0
Vojvodina	Ukupno	100,0	64,3	35,2	0,5
	Gradska	100,0	65,4	34,2	0,4
	Ostala	100,0	63,0	36,4	0,6
(U %)					
	Tip naselja	Ukupno	Broj članova domaćinstva		
			1	2	3 i više
Centralna Srbija	Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
	Gradska	49,7	52,7	45,5	20,7
	Ostala	50,3	47,3	54,5	79,3
Vojvodina	Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
	Gradska	54,3	55,2	52,7	47,8
	Ostala	45,7	44,8	47,3	52,2

Izvor: kao za tabelu 14.

Distribucija staračkih domaćinstava prema tipu naselja pokazuje da su u centralnoj Srbiji staračka domaćinstava još uvek brojnija na selu nego u gradu, kao posledica dugotrajnog i masovnog populacionog egzodusa. U Vojvodini je situacija obrnuta, budući da je udeo gradskih staračkih domaćinstava (54,3%) premašio udeo seoskih (45,7%).

Istovremeno, razmeštaj staračkih domaćinstava prema broju članova i tipu naselja pokazuje da su jednočlana domaćinstva u većoj meri zastupljena u

gradovima, dok dvočlana u centralnoj Srbiji preovlađuju na selu a u Vojvodini u gradovima. Tročlana i višečlana staračka domaćinstva su na oba područja učestalija u selima, posebno na području centralne Srbije gde su brojnija čak 3,5 puta (tabela 16).

3.3. Neke ekonomske odlike domaćinstava

Ekonomska aktivnost članova domaćinstva zavisi od stepena društvenog razvitka, faze u kojoj se nalazi globalno društvo (uspon, pad), kao i od starosno-polnog sastava stanovništva. U savremenim postindustrijskim društvima sve više raste stopa ekonomske aktivnosti žena, uporedo sa njihovom većoj obrazovanošću, tj. posedovanjem višeg humanog kapitala.

U 2002. godini u Srbiji je registrovano 71,7% domaćinstava sa aktivnim članovima, pri čemu je najveći udeo onih koji imaju dva aktivna člana, svako treće (tabela 17). U tom pogledu situacija je slična i na njenim užim teritorijalnim celinama. Međutim, 1991. godine središnji deo Republike se značajnije razlikovao u odnosu na Vojvodinu. U centralnoj Srbiji je 80,6% domaćinstava sa ekonomski aktivnim članovima, u odnosu na 73,5% u Vojvodini, što je posledica specifične starosne strukture pokrajine, tj. izraženijeg procesa starenja.

U pogledu izdržanih članova, 2002. godine, više od polovine domaćinstava ima bar jednog takvog člana (58,2%), odnosno svako peto ima po dvoje, u čemu, takođe, nema bitnijih razlika među užim teritorijalnim celinama. Grupaciji izdržanih lica gotovo u potpunosti pripadaju deca i mladi, tako da njen udeo zavisi od starosne strukture stanovništva. Ukoliko je stanovništvo starije, utoliko u njemu ima manje izdržanih. U tradicionalnom društvu, ekonomska aktivnost žena je niža, pa samim tim one čine značajnu podgrupu izdržanih. U savremenim populacijama, međutim, dvojni dohodak muškarca i žene predstavlja nužan preduslov egzistencije nuklearne porodice i uslov podizanja dece, što vodi masovnijem izlasku žena na tržište rada.

Lica sa ličnim prihodom su pretežno stari, penzioneri. Njihova relativna zastupljenost takođe zavisi od stepena društveno-ekonomskog razvitka, imajući u vidu da u poljoprivrednim populacijama aktivnost počinje rano i traje i u poznijim godinama života, dok u industrijskim to nije slučaj. U ovim poslednjima, društvene norme o radnoj aktivnosti i uslovi na tržištu rada određuju relativno (kasniji) početak i (raniji) završetak rada. Drugi uslov brojnosti lica sa ličnim prihodom je starosni sastav stanovništva, koji opredeljuje njihovu veću zastupljenost u populacijama sa odmaklim procesom starenja. Bitan je faktor i normativni obrazac – u vezi sa starosnom dobi povlačenja sa radnog mesta – penzionisanja, intencije ka pomeranju naviše ovih granica, regulativa u vezi sa različitim privrednim sektorima i društvenim delatnostima i sl.

Tabela 17. Struktura domaćinstava prema broju aktivnih i izdržavanih, Srbija, 1961-2002. (u %)

Centralna Srbija	1961	1971	1981	1991	2002
Bez aktivnih članova	5,8	9,5	14,5	19,4	27,9
1 aktivan član	39,1	37,3	30,3	26,8	26,2
2 aktivna člana	26,0	28,7	36,6	37,4	32,0
3 aktivna člana	14,8	12,6	10,8	10,7	9,4
4 i više	14,3	11,9	7,7	5,8	4,4
Bez izdržavanih članova	22,8	25,9	30,2	33,9	41,5
1 izdržavani član	23,7	27,2	29,2	29,4	28,6
2 izdržavana člana	22,5	23,4	24,3	24,2	20,0
3 izdržavana člana	18,2	15,8	11,5	8,9	7,0
4 i više	12,8	7,5	1,7	3,6	2,8
Bez lica sa ličnim prihodom	...	84,0	76,7	65,0	50,9
1 lice sa ličnim prihodom	...	14,6	20,7	29,6	37,9
2 i više	...	1,3	2,6	5,3	11,2
Vojvodina					
Bez aktivnih članova	9,4	16,1	22,1	26,5	29,5
1 aktivan član	52,0	46,8	37,7	30,5	27,6
2 aktivna člana	26,3	27,2	33,1	34,3	31,5
3 aktivna člana	8,7	7,2	5,6	6,9	8,3
4 i više	3,6	2,7	1,5	1,8	3,1
Bez izdržavanih članova	21,9	22,3	29,6	35,5	42,7
1 izdržavani član	28,8	31,8	32,6	31,7	28,8
2 izdržavana člana	21,5	22,1	22,4	22,0	19,0
3 izdržavana člana	17,2	16,2	11,2	8,0	7,1
4 i više	10,6	7,2	4,2	2,8	2,5
Bez lica sa ličnim prihodom	...	77,2	70,7	60,3	52,7
1 lice sa ličnim prihodom	...	20,9	25,9	32,8	37,7
2 i više	...	1,8	3,5	6,9	9,5

Izvor : kao za tabelu 1.

Ako posmatramo vremensku seriju od 1961. godine do danas, videćemo da se na području posmatranih teritorijalnih celina udeo domaćinstava bez aktivnih članova čak učetvorostručio. U istom višedecenijskom razdoblju, smanjio se broj domaćinstava sa 1, a povećao broj onih sa 2 aktivna člana, što je, svakako, posledica gore naznačenih promena u smislu veće radne angažovanosti žena. U kategoriji izdržavanih članova, najviše je porastao broj domaćinstava bez ovakvih lica, a istovremeno su opala domaćinstva sa većim brojem izdržavanih, kao posledica tranzicije fertiliteta nakon posleratnog kompenzacionog, *baby boom* perioda. Jedina kategorija koja u celom periodu beleži konstantan porast su lica sa ličnim prihodom, među kojima je već 1991. svako treće domaćinstvo imalo po jednog takvog člana, a 2002. je taj udeo još više povećan, na oko 40%. Upadljivo niska zastupljenost dvoje i više lica sa ličnim prihodom posledica je još uvek prisutnih razlika u srednje očekivanom trajanju života u korist žena, tj. razlika u starosnim modelima mortaliteta (Penev, 2003). Pored toga, treba imati u vidu i činjenicu da muškarci ulaze u brak nešto stariji, njihov je radni vek duži od ženskog, a životni vek kraći, što sigurno utiče na pojavu različitih modela: zaposlene žene i penzionisanog muža i/ili žene udovice u penziji.

4. Zaključne napomene

Podaci poslednjeg popisa stanovništva Republike Srbije iz 2002. godine pokazuju da se prema osobinama domaćinstava i porodica, Srbija približila državama Centralne i Istočne Evrope, koje su u poodmaklim fazama postsocijalističke transformacije i evropskih integracija. Svima njima zajedničko je opadanje univerzalnosti i popularnosti braka, odlaganje rađanja u kasnije godine, dalji pad nataliteta i nastavak odranije prisutnih tendencija starenja stanovništva. Ti procesi su uticali na promenu ranije preovlađujućih oblika porodičnih domaćinstava, naime opadanje nuklearnog tipa, a porast samačkih, staračkih, kao i jednoroditeljskih.

Na osnovu gore analiziranih podataka vidi se da je u Srbiji, pored toga, u poslednjem međupopisnom razdoblju došlo do «topljenja» razlika u demografskom ponašanju njenih užih teritorijalnih celina, Vojvodine i centralne Srbije, što je, po mom mišljenju, pozitivan pomak sa stanovišta ublažavanja unutarregionalnih nejednakosti, kao i dobra polazna osnova za formulisanje jedinstvenog sistema mera socijalne politike, povezanih sa osetljivim društvenim grupama (stari, deca, žene, izbeglice, i sl.) i «rizičnim društvom» (nezaposlenost, migracije, razvodi, udovištvo, jednoroditeljske porodice, siromaštvo i sl).

Literatura

- Bobić, Mirjana (2001) »Kuće, porodice i zadruge« u: Miloš Macura et al, *Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića iz 1455. godine*, Beograd: SANU i Službeni Glasnik
- Bobić, Mirjana (2003) *Brak ili/i partnerstvo, demografsko-sociološka studija*, Beograd : ISI FF
- Bobić, Mirjana (2004) «Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena», u: Milić, Anđelka et al, *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF
- Bolčić, Silvano et al, (1995) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF
- Breznik, Dušan (1957) «Tipologija domaćinstava i porodica u klasifikacijama popisa iz 1953. godine», *Savetovanje o primeni statistike u sociološkim istraživanjima*, Beograd: JSD
- Breznik, Dušan et al. (1980) *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja
- Lazić, Mladen et al. (1994) *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić Mladen et al. (2000) *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić
- Marković, Petar (1974) *Migracije i promene agrarne strukture*, Zagreb, Centar za sociologiju sela
- Milić, Anđelka (1986) "Seoska porodica u procesu menjanja", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 81
- Milić, Anđelka, et al. (1981) *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd : ISI FF
- Milić, Anđelka (1995) «Porodice u vrtlogu društvenih promena», u: Bolčić, Silvano et al, *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd : ISI FF
- Milić, Anđelka (2004) «Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja» u: Milić, Anđelka et al, *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF
- Philipov D. and Dorbritz, J. (2003) "Demographic Consequences of Economic Transition in Countries of Central and Eastern Europe", *Population Studies*, No. 39, Strasbourg: Council of Europe Publishing
- Penev, Goran (2003) «Mortality trends in Serbia during the 1990s», *Stanovništvo*, God XLI, br 1-4, Beograd : Društvo Demografa Jugoslavije i CDI IDN
- Penev, Goran (1999) «Rast stanovništva, prirodno kretanje i demografsko starenje», u Rašević, Mirjana et al, *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN
- Penev, Goran (1999a) «Jugoslavija na demografskoj karti Evrope», *Jugoslovenski pregled*, br. 4

- Penev, Goran (1995) «Fertilitet ženskog stanovništva», u: Radovanović, Svetlana et al, *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, Beograd: SZS i CDI IDN
- Radivojević, Biljana (1995) «Domaćinstva» u: Radivojević, Biljana et al, *Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991. godine*, Beograd: RZS i CDI IDN
- Stanković, Vladimir i Kostić, Miroljub (2005) «Brojnost, veličina i prostorni razmeštaj staračkih domaćinstava u Srbiji», u: *Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu*, Zbornik sa Naučnog simpozijuma, Tara 26. i 27. maj 2005, Beograd: Geografski fakultet Univerziteta, Novi Sad: Geografski fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF Univerziteta, Priština: Odsek za geografiju PMF Univerziteta, Niš: Odsek za geografiju PMF Univerziteta
- Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, Beograd: SZS i CDI IDN
- Petrović, Mina (1995) «Domaćinstva i porodice» u: Radovanović, Svetlana et al, *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, Beograd: SZS i CDI IDN
- Szivos, Peter and Guidici, Cristina (2004) "Demographic implications of social exclusion in Central and Eastern Europe", *Population Studies*, No. 46, Strasbourg: Council of Europe Publishing
- Tomanović, Smiljka, Ignjatović, Suzana (2004) «Mladi u tranziciji: Između porodice porekla i porodice opredeljenja», u: Nikolić, Milan i Mihajlović, Srećko et al, *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa